

Paralēli teikuma locekļi sintaktisko sakaru aspektā ***Parallel parts of sentence in the aspect of syntactic relations***

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *ilokmane@latnet.lv*

Rakstā aplūkoti teikuma locekļi, kuri tradicionāli latviešu sintaksē pieminēti saistībā ar interpunkciju un kuru sintaktiskie sakari ar pārējo teikumu aplūkoti fragmentāri, neiekļaujot tos vispārējā sintaktisko sakaru sistēmā. Šādi teikuma locekļi un to grupas no pārējā teikuma parasti tiek nošķirti intonatīvi: tie ir savrupināti teikuma locekļi, vienlīdzīgi teikuma locekļi saistījumā ar vispārinātārvārdu, paskaidrojošas vārdu grupas.

Uzmanības centrā ir lietvārdi vai to aizstājēji paralēlu teikuma locekļu funkcijā. Tā kā tie ir koreferenti, saistījuma saturiskā puse tiek analizēta, noskaidrojot attieksmes starp lietvārdu referentiem un denotātiem. Tās var būt trejādas: 1) korelatīvas attieksmes starp deiktisku vārdu un pilnnozīmes vārdu, 2) ģints un sugas attieksmes jeb ietveršanas attieksmes starp hiperonīmu un hiponīmu (pie šīs grupas pieder arī meronīmiskas jeb daļas un veselā attieksmes), 3) raksturojošas attieksmes starp diviem vai vairākiem pilnnozīmes vārdiem, kuru denotāti pārklājas.

No sintaktisko sakaru viedokļa lielākā daļa paralēlu teikuma locekļu savā starpā saistīti sekundāri predikatīvā sakarā. Vēl pētāma korelatīvo attieksmju vieta sintaktisko sakaru sistēmā.

Atslēgvārdi: sintaktiskais sakars, savrupinājums, paskaidrojoša vārdu grupa, reference, sekundārā predikativitāte.

Viens no sintakses stūrakmeņiem ir sintaktiskie sakari. Sintaktisko sakaru formālā un semantiskā aspekta izpēte, kā arī sintaktisko sakaru tipoloģija ir galvenais sintakses objekts.

Latviešu sintaksē (un ne tikai latviešu sintaksē vien) tradicionāli visvairāk uzmanības pievērsts, pirmkārt, predikatīvajam sakaram kā teikuma kodola veidotājam un, otrkārt, pakārtotumam kā galvenajam sakaram, uz kura pamata teikumā iesaistās paplašinātāji, resp., palīglocekļi. Ir pētījumi arī par sekundāri predikatīvu jeb puspredikatīvu sakaru (sk., piem., Kārklīņš 1976a; Kārklīņš 1976b; Lokmane 2000; Lokmane 2002), kā arī par t. s. brīvajiem teikuma paplašinātājiem, kas nav pakārtoti nevienam vārdam, bet attiecas uz visu teikumu kopumā (sk., piem., Freimane 1984).

No sintaktisko sakaru tipoloģijas viedokļa novārtā palikušas dažādas vienkāršā teikumā lietotas intonatīvi nošķirtas vienības: **savrupinājumi, vienlīdzīgi teikuma**

locekļi saistījumā ar vispārinātāJVārdu, paskaidrojošas vārdu grupas. (No sintaktiskās struktūras un sintaktisko sakaru viedokļa nepietiekami izpētīti arī iespraudumi, bet tie šajā rakstā netiks analizēti.) Minētās vienības parasti tiek aplūkotas saistībā ar interpunkciju, bet to gramatiskā daba un sakari ar pārējo teikumu analizēti virspusēgi.

Samērā neskaidrs ir arī **pielikuma** jeb apozīcijas statuss. Kā norādījusi Inta Freimane, pielikums nav pakārtojuma sakarā ar raksturojamo vārdu, resp., nav vārdkopas atkarīgais komponents (Freimane 1985, 91).

Vairāk uzmanības sintaksē būtu pelnījis arī **sakārtojuma sakars**, kas vienkāršā teikumā pastāv starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem un ko parasti uzskata par visvienkāršāko sintaktisko sakaru, bet kas sintaktiskajā analizē rada daudz problēmu: 1) tas uzslāpojas uz citiem sintaktiskiem sakariem teikumā, jo sakārtojumā saistītās vārdformas saistītas ne tikai cita ar citu sakārtojumā, bet arī ar pārējo teikumu, 2) sakārtojumā bieži rodas vienkārša un salikta teikuma robežgadījumi, 3) sakārtojums robežojas ar citiem sintaktiskajiem sakariem, piem., sekundāri predikatīvu sakaru.

Dažādu sintakses parādību robežgadījumi nereti rada neskaidrības pieturzīmju lietojumā:

Līdzīgā veidā, tikai nedaudz specifiskās formās, padomju tipa globalizācija izpaužas tā saucamajās „sociālisma nometnes” valstīs. (Prese)

Vārdformas *veidā* un *formās* varētu uzskatīt par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, tomēr teksta autors (vai korektors) te saskatījis tā saucamās paskaidrojuma vai precizējuma attieksmes un pasvītoto vārdkopu atdalījis ar pieturzīmēm no abām pusēm.

Ainas Blinkenas darbā *Latviešu interpunkcija* dots līdzīgs robežgadījuma piemērs: „Ar tāpat pievienotos vienlīdzīgos teikuma priekšmetus, papildinātājus vai apstākļus var atdalīt no pārējiem teikuma vārdiem ar komatiem no abām pusēm, ja tos min tikai kā papildpaskaidrojumu, piem.: *Minētās izmaiņas šķiru sabiedriskajā nostājā, tāpat citi motīvi, lielā mērā noteica arī rakstnieku ceļus.*” (Blinkena 2009, 225)

Minētās intonatīvi nodalītās grupas var robežoties ar atsevišķu teikuma daļu:

Manas pagātnes piederumi ir Latvijā: šalcoši sili, zaļas, puķainas plavas, skaidrā ziemas naktī baltā sniega dzirkstīs mirdzošie lauki. (V. Toma)

Izceltās vārdformas šajā piemērā varam uzskatīt par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem saistījumā ar vispārinātāJVārdu vai par teikuma priekšmetiem atsevišķā teikuma daļā. Šādu divējādu interpretāciju pieļauj vispārinātāJVārda un vienlīdzīgo teikuma locekļu distants novietojums.

Šī raksta uzdevums nav veidot pilnīgu intonatīvi norobežoto sintakses vienību tipoloģiju, bet gan meklēt raksturojuma aspektus un principus, lai varētu tās sistematizēt. Sistematizācija nepieciešama vairāku iemeslu dēļ:

- 1) sintaktisko sakaru sistēmas izpēte – šo vienību sintaktiskie sakari ar pārējo teikumu līdz šim nav definēti;
- 2) interpunkcija un tās teorētiskais pamatojums – nepieciešama skaidra pieturzīmju lietošanas motivācija;

- 3) pedagoģiski apsvērumi – skolu gramatikā intonatīvi nošķirtām vienībām ierādīta liela vieta, īpaši interpunkcijas apguvē, bet tās netiek aplūkotas vienotā sistēmā; pieredze liecina, ka gan skolēni, gan studenti minētās parādības neprot norobežot (iespējams, intuitīvi saskata līdzību, bet neizprot principus, kas ir to šķiršanas pamatā).

Attieksmes starp intonatīvi norobežotām vienībām un pārējo teikumu visbiežāk tiek sauktas par paskaidrojuma attieksmēm. **Paskaidrojuma** jēdziens sintaksē tiek pārlietu bieži un nekorekti lietots: apzīmētājs *paskaidro* lietvārdu, kuram tas pakārtots, papildinātājs *paskaidro* darbības vārdu, pielikums *paskaidro* raksturojamo vārdu (kur pakārtojuma sakara nav), vienlīdzīgi teikuma locekļi *paskaidro* vispārinātājevārdu (bet pavisam citā veidā nekā, piem., apzīmētājs *paskaidro* lietvārdu), paskaidrojošas vārdu grupas arī kaut ko *paskaidro*, viena salikta teikuma daļa var *paskaidrot* otru u. tml. (sk., piem., Urževica 2010, 232–242). Skolu gramatikā *paskaidrot* ir dežūrvārds, turklāt, kā redzējām, paskaidrojuma attieksmes tiek izprastas ļoti plaši – vispārlietojamā, nevis terminoloģiskā nozīmē, bet sintaktiskā sakara būtība netiek izskaidrota.

Par līdzīgu problēmu runāts krievu lingvistikā. Alla F. Prijatkina (*Алла Ф. Прияткина*) norāda, ka paskaidrojuma attieksmes krievu valodniecībā no teorētiskā viedokļa nav skaidras. Paskaidrojums ir saistīts gan ar *vienlīdzīgiem teikuma locekļiem*, gan ar *savrupinājumu*, gan ar *vienlīdzīgiem teikuma locekļiem saistījumā ar vispārinātājevārdu*, gan ar *pielikumu*. Paskaidrojuma attieksmju sintaktiskā daba ir tik savdabīga, ka tās īsti neiekļaujas ne sakārtojuma, ne pakārtojuma sakarā, bet postulēt atsevišķu paskaidrojuma sintaktisko sakaru nav pietiekama teorētiska pamata (Прияткина 1990, 63–64).

Sintaktiskajiem sakariem ir formālā puse un saturiskā puse. Formālās puses raksturojums šajā gadījumā nav sevišķi produktīvs, jo tikpat kā nav formālu pazīmju, kas analizējamās teikuma locekļus un to grupas ļautu dalīt tipos. No satura viedokļa svarīgi ir **references** un **referenta** jēdziens, jo paskaidrojuma konstrukcijās diviem vai vairākiem teikuma locekļiem ir viens un tas pats referents – tie ir pilnīgi vai daļēji **koreferenti**.

Referents ir „... reālija, ko konkrētā lietojumā nosauc valodas vienība ...” (VPSV 2007, 323). Tātad referents var būt gan atsevišķa reālija, gan reāliju kopums, ko valodas vienība nosauc konkrētā izteikumā (Шмелёв 2002, 28).

Reference ir „valodas vienības attiecināšana uz noteiktu reāliju konkrētā tekstā” (VPSV 2007, 323).

Denotāts ir „vienveidīgu reāliju grupa, ko valodas vienība nosauc, pamatojoties uz vispārinātu priekšstatu par šo grupu ...” (VPSV 2007, 83). Tātad denotāts ir jebkura reālija (vai reāliju kopums), kuru **var nosaukt** kāda valodas vienība (Шмелёв 2002, 28). Denotāta jēdziens attiecināms nevis uz lietojuma aspektu, bet uz valodas sistēmas aspektu.

Denotāts var būt konkrēts vai abstrakts. Tas ir konkrēts, ja ir uztverams ar maņu orgāniem (redzams, dzirdams, sataustāms u. tml.), bet abstrakts tad, ja ar maņu orgāniem nav uztverams.

Referents var būt konkrēts vai vispārināts. Tas ir konkrēts, ja ir lokalizēts konkrētā laikā un telpā (*Bērnī gul, Pagalmā rej kāds suns*), bet vispārināts tad, ja ir

abstrahēts no laika un telpas (*Bērnī ir ziņkārīgi, Suns ir cilvēka draugs*) (Шмелёв 2002, 58–59). Tā reālās pasaules daļa, kurā referents tiek fiksēts, ir **denotatīvā telpa** (Шмелёв 2002, 36, 59).

Predikācija vienā no šī termina nozīmēm ir apgalvojums, ka referentam piemīt kāda pazīme vai ka tas pieder pie kādas grupas (sk. piem., Bussmann 1990, 597). Pazīme šeit tiek saprasta plašā nozīmē – arī darbība vai stāvoklis ir priekšmeta pazīme. Tātad predikācija ir loģiska operācija, kuras gaitā tiek izvēlēts runas priekšmets un tam piedēvējamā pazīme.

Predikāciju visbiežāk izsaka ar predikatīvo sakaru, kurā ietilpst verba forma. Predikatīvais sakars ir sintaktisks sakars starp teikuma priekšmetu un izteicēju. Vienkāršā teikumā iespējama arī **sekundārā** jeb papildu **predikativitāte** – otrs, slēptais gramatiskais centrs teikumā: *Lauki gulēja melni, piesūkušies auglīga slapjuma*. Par papildu jeb daļēju predikativitāti liecina tas, ka šādi teikuma locekļi viegli pārveidojami par īsto izteicēju: *Smaržodamas deg svecēs* (*Svecēs smaržo un deg*), *Dzirdu vēju pūšam* (*Dzirdu, ka vējš pūš*), *Viņš atskrēja priecīgs* (*Viņš atskrēja un bija priecīgs*), *Lūdzu viņu atnākt* (*Lūdzu, lai viņš atnākt*).

Sekundārā predikativitāte izpaužas dažādi atkarībā no vārdšķiras. Šī raksta tēmas sakarā ir svarīgi nomeni sekundāri predikatīva komponenta funkcijā. Nomeni sekundārā predikativitātē atšķiras gan no īstās predikativitātes, gan atributīvām attieksmēm, kas realizējas vārdu savienojumā. Atributīvas attieksmes izsaka priekšmeta saikni ar iepriekš dotu pazīmi (*priecīgs suns*), turpretim sekundārā predikativitātē piedēvē priekšmetam pazīmi saziņas aktā (pašā teikumā), t. i., šo attieksmi konstatē runātājs, tā netiek pieņemta kā iepriekš dota un realizējas vienīgi teikumā (*Suns priecīgs luncināja asti*).

Reference kopā ar predikāciju veido valodiskās saziņas pamatu. Vispirms mēs veidojam referenci ar ārpusvalodiskiem objektiem, pēc tam piedēvējam tiem kādas pazīmes.

Reference var būt jebkurai valodas vienībai (Шмелёв 2002, 16), bet tradicionāli referenci saista galvenokārt ar lietvārdiem (un to veidotajām vārdkopām) un vietniekvārdiem.

Šajā rakstā tiks aplūkoti gadījumi, kad intonatīvi nodalītās vienības centrā ir **lietvārds** vai tā aizstājējs (galvenokārt **pronomens**). Lietvārds var būt viens pats vai veidot nominālu vārdkopu. Analizējamā vienība gan no strukturālā, gan saturiskā viedokļa ir visa vārdkopa, lietvārdam pakārtotas vārdformas tikai sašaurina denotātu loku (salīdzināsim vārda *suns* un vārdkopas *balts suns* denotātus). Tekstā izcelti tikai lietvārdi, lai būtu uzskatāmi redzams vienības kodols.

Kā virsējdzienis un reizē termins analizējamo vienību nosaukšanai šajā rakstā izvēlēts termins **paralēli teikuma locekļi** vai to grupas. Šādu terminu krievu valodniecībā lietojusi Alla F. Prijatkina (Прияткина 1990, 43). Varētu ieteikt arī terminu **sintaktiski koordinētas** vienības.

Tātad rakstā tiks analizēta galvenokārt divkāršā nominācija jeb **atkārtota nosaukšana**. Kā minēts, paralēlie teikuma locekļi vai to grupas vairumā gadījumu ir pilnīgi vai daļēji **koreferenti**. Starp lietvārdu denotātiem iespējamās **ietveršanas** vai **krustošanās** attieksmes.

Atkārtotai nosaukšanai var būt dažādi mērķi: konkretizācija, uzskaitījums, piemēra nosaukšana, skaidrojums, precīzāks apzīmējums, norāde uz atšķirīgas nosaukšanas iespēju, būtības atklāsmē, subjektīvs vērtējums (Прияткина 1990, 66). Teikumā var būt atkārtotās nosaukšanas formālie rādītāji – *proti, tas ir; piemēram, respektīvi, īpaši* utt.:

Objektīvais, respektīvi, pasaule (daba), tika pakļauta cilvēkam un kļuva par neierobežotas izmantošanas un manipulācijas objektu. (R. Mūks)

*Skatoties no psiholoģiskā viedokļa, būtu jāsaka, ka daudzos **dievus**, īpaši ļaunos **dēmonus**, projekcijas ceļā rada cilvēks, cauri gadsimtiem uzturot tos pie dzīvības, pateicoties tiem veiktajiem pielūgsmes aktiem.* (R. Mūks)

*Neskatoties uz to, ka šī haosa triumfa gājiens var būt tikai iluzorisks un pārejošs, tā plašie apmēri liek domāt, ka mēs esam liecinieki visnopietnākajai krīzei cilvēces pastāvēšanas **laikā** vai, precīzāk, pašreizējā cikla **gaitā**.* (R. Mūks)

Ņemot vērā paralēlo teikuma locekļu referenci un denotātu attieksmes, iespējams tos dalīt vismaz trīs lielās grupās.

1. Korelatīvas (pronominālās ekvivalences) attieksmes

Korelācijas izpratnes valodniecībā ir dažādas. Plašā izpratnē korelācija ir attieksmes starp vairākām valodas vienībām, no kurām viena pilnībā vai daļēji atkārto vai aizstāj otru. Korelācija balstās uz atkārtojumiem un semantisku aizstāšanu (abstrahēšana, konkretizēšana, sinonīmija). Korelācija ir būtiska teksta pazīme, tas ir viens no veidiem, kā nodrošināt saikni starp teksta vienībām (Бейхман 2002, 81).

Šajā rakstā ar korelāciju tiek saprastas attieksmes starp deiktisku vārdu (visbiežāk vietniekvārdu) un pilnnozīmes vārdu vai citu valodas vienību, kas atklāj tā saturu. Deiktiskiem vārdiem denotāta nav, mēdz teikt, ka tie leksiskās nozīmes ziņā ir tukši. Teikuma dziļajā semantiskajā struktūrā deiktisku vārdu nav, jo tie nenosauc nevienu situācijas dalībnieku. Deiktisko vārdu lietojumā galvenais ir references aspekts – teikumā tie var būt koreferenti kādam pilnnozīmes vārdam vai vārdiem (tas ir viens no iespējamiem deiktisku vārdu lietojumiem):

*Daudzvārdīga tā nav – šī **tīkšanās** pie vārtiņiem.* (R. Ezera)

***Nervozitāte, iztapība, lepna iedomība** – tas viss padara cilvēku sīku un nereti smieklīgu ..* (A. Eglītis)

*Cik tas viss likās uzjautriņoši pret to melno sienu, kas visiem grasījās gāzties vīrsū, visiem – **vainīgajiem** un **nevainīgajiem**.* (D. Zigmonte)

Lietvārdu korelāti var būt arī deiktiski apstākļa vārdi:

*Nu viens izdabātājs jau tur, **zālē**, sēž.* (A. Eglītis)

*Bet ko tad jūs te meklējat, šinī slazdu **noliktavā**?* (A. Eglītis)

No sintaktisko funkciju viedokļa izceltais pilnnozīmes vārds un tā korelāts (vietniekvārds vai apstākļa vārds) tiek uzskatīti par ekvivalentiem – tiem ir viena un tā pati teikumlocekļa funkcija. Jūlijs Kārklīšs, sekojot Arturam Ozolam, attieksmes starp vietniekvārdu un infinitīvu sauc par sintaktiskās ekvivalences attieksmēm. Piem., teikumā **Dzīvot** – *tas ir interesanti* abām izceltajām vārdformām ir viena sintaktiskā funkcija – tie ir ekvivalenti teikuma priekšmeti (Kārklīšs 1964, 74).

Šāds uzskats latviešu sintaksē ir tradicionāls, un sintaktiskās ekvivalences attieksmes netiek uzskatītas par īpašu sintaktisku sakaru. Tomēr varam saskatīt zināmas paralēles ar sakārtojuma sakaru, jo arī sakārtojuma sakarā saistītām vārdformām ir cita veida sintaktisks sakars (visbiežāk predikatīvais sakars vai pakārtojuma sakars) ar kādu citu vārdu teikumā – tāpat viens sintaktisks sakars pārklājas pāri jeb uzslāņojas citam sakaram. Kā norāda Alla Prijatkina, šādos gadījumos sintaktisko pozīciju skaits nepalielinās, bet teikums tiek sarežģīts gan semantiski, gan sintaktiski (Прияткина 1990, 17).

Dažos gadījumos pilnnozīmes vārdu var uztvert par **tēmas nominatīvu** (tēmas nosaucēju jeb marķētāju) un nepiešķirt tam neviena teikuma locekļa funkciju, īpaši tāpēc, ka formu atbilsme starp nomenu un korelātu nav obligāta:

Drupas – *tas īstenībā ir piemineklis laikam, laika ritējumam, kamēr restaurēts piemineklis liecina tikai par kosmētisko līdzekļu triumfu.* (G. Berelis)

Bet gudrība, kur to atrod, un kur mājo atziņa?

Maigone Beitiņa apšaubā nominatīva teikumpriekšmeta funkciju pat tad, ja formu atbilsme ar korelātu ir, norādot, ka nominatīvs tomēr saglabā zināmu sintaktisku savrupību: *Kalni – tā ir laime!* (Beitiņa 1972, 120)

Tēmas nominatīvs bieži sastopams arī kā atsevišķa teksta vienība: **Mājas.** *Man to nav.* (B. Veisberga)

Deiktiskā vārda saturu var atklāt ne tikai nomens, bet arī predikatīva vienība, nenoteiksme vai vārdkopa ar nenoteiksmi centrā:

To, ka relatīvajā ir ietverts absolūtais, ka bezgalīgais nevar būt bez galīgā, ka absolūtā patiesība rodas relatīvo patiesību attīstībā un apvienībā, – to Sokrāts nezina. (R. Mūks)

Atlikt, pagaidīt – tas ir vārds priekš slinķiem, es tādu nepazīstu. (D. Zigmonte)

Vai tu zini, ko tas nozīmē – mīlēt vīrieti, kam sieva un bērns mājā? (D. Zigmonte)

Tas liecina, ka daudzos gadījumos sakars starp deiktisko vārdu un sintaktisko vienību, kas atklāj tās saturu, ir ļoti brīvs.

2. Ģints un sugas (hiponīmiskas) attieksmes

Hiponīmija ir „attieksmes starp hiperonīmu, resp., virsjēdziena nosaukumu, un tā hiponīmiem, resp., apakšjēdzienu nosaukumiem” (VPSV 2007, 144–145).

Tradicionāli šādas konstrukcijas sauc par **vienlīdzīgiem teikuma locekļiem saistījumā ar vispārinātāJVārdu** (ja sugas nosaukumi jeb hiponīmi ir vairāki), par **savrupinātu pielikumu**, ja hiponīms ir viens un nav formālu konkretizācijas rādītāju, vai par **paskaidrojošu vārdu vai vārdu grupu**, ja tādi formāli rādītāji ir.

Šādā gadījumā starp denotātiem ir ietveršanas attieksmes. Attieksmes ir vieglāk nosakāmas, ja denotāti ir konkrēti:

*Savādas skanās pulcējas vienkop – pasažieru **kliedzieni**, kuģim grimstot; vētras **brāzieni** ozolu lapotnēs; smilšu **šalkoņa** uz zārka vāka; saules un mēness divriteņa mīksta **ritējums**.* (A. Bels)

*Nesaki, ka tā ir kā narkotika – kā **alkohols**, kā **heroīns**, kā **morfījs**.* (R. Ezera)

Denotāti var būt arī abstrakti. Hiponīmiskas attieksmes veidojas tādos gadījumos, kad kādas abstraktas jomas elementi tiek hierarhiski klasificēti, piem., dažādas zinātņu nozares:

*Tas kļuva par pievilkšanas centru daudziem talantīgiem fiziķiem, kas no visas pasaules brauca mācīties un strādāt pie Nilsa Bora un vēlāk kļuva par jaunās fizikas nozares – kvantu **mehānikas** – radītājiem.* (E. Siliņš)

Nākamajā piemērā tiek klasificēta ideju pasaule un konstatēts, ka eksistē dažādi dievu veidi:

*Skatoties no psiholoģiskā viedokļa, būtu jāsaka, ka daudzos dievus, īpaši ļaunos **dēmonus**, projekcijas ceļā rada cilvēks, cauri gadsimtiem uzturot tos pie dzīvības, pateicoties tiem veltītājiem pielūgsmes aktiem.* (R. Mūks)

Hiperonīms (ģints nosaukums) nozīmes ziņā nav tik tukšs kā deiktisks vārds. Tāpēc varam minētajos piemēros saskatīt papildu predikāciju, resp., **sekundāro predikativitāti** sintaktisko sakaru aspektā: *kliedzieni, brāzieni, šalkoņa, ritējums ir skaņas; kvantu mehānika ir fizikas nozare, alkohols, heroīns un morfīns ir narkotikas, dēmoni ir dievi.* Ar predikāciju tiek norādīta piederība pie kādas plašākas grupas, resp., pie ģints.

Līdzīgas hiponīmijai ir daļas un veselā, resp., meronīmiskas attieksmes.

Meronīmija ir „attieksmes starp vārdiem, kas nosauc daļu un veselo, piem., grāmata un lappuse, māja un jumts” (VPSV 2007, 230). Meronīmiju parasti attiecina uz konkrētu reāliju attieksmēm. Hiponīmiskās attieksmes pastāv valodas sistēmā (tāpat kā attieksmes starp virsējēdzienu un apakšējēdzienu – jēdzienu sistēmā, piem., liepa **ir** koks), turpretim meronīmiskas attieksmes orientētas uz konkrētu aprakstāmo situāciju (lappuse **nav** grāmata, bet tās daļa). Meronīmiskas attieksmes realizējas šādos teikumos:

Vestibila astoņas zemās, druknās kolonnas un griestus rotāja sarežģīts un raibs stādu ornaments – lēpju lapas, ūdensrozes, lotosi, lilijas, asfodeli, bet kapiteļos – katrā – blenza pa četrām zeltītām amazoņu maskām. (A. Eglītis)

*Bet priekšnamā jau vārījās jezga, un pēc mirkļa zālē iebruka bars jau-nekļu – komercakadēmijas **audzēkņu** ar savas organizācijas „Kubezele” nozīmēm.* (A. Eglītis)

*Pārējo [Surģenieku] – **Dāvida un Visvalža kungu** – nav mājās.* (A. Eglītis)

Iespējams intonatīvi nodalīt ne tikai daļu nosaukumus (kā iepriekšējos piemēros), bet otrādi – veselā nosaukumu:

*Gandrīz ik logam, vismaz katrai **logu rindai**, bija savādāka forma.* (A. Eglītis)

3. Raksturojošas attieksmes

Šādā gadījumā predikācija izteikta spilgtāk, un no sintaktisko funkciju viedokļa piemēros izceltie vārdi ir **sekundāri predikatīvi komponenti**. Starp denotātiem ir krustošanās attieksmes. Jāuzsver, ka raksturojumā skatījums ir subjektīvs, proti, denotāti „pārklājas” autora skatījumā.

Intonatīvi iespējams nodalīt gan raksturotāju, gan raksturojamo, turklāt vienu no otra dažkārt grūti atšķirt:

.. Surģeniekam Kurzemē ir priekšzīmīgas lauku mājas, gandrīz muiža ar zivju dīķiem, špalieru un pundurkociņu augļu dārziem, .. vīnogu siltumnīcām, ārstniecības augu plantācijām, sugas lopiem, bekoncūkām. (A. Eglītis) (Mājas tiek raksturotas kā muiža.)

Šīs jaunās pasaules telpas veidotāja, jaunā impērijas tauta, ir specifiski atšķirīga no savām vēsturiskajām priekštečēm. (H. Tumans) (Tauta tiek raksturota kā viedotāja.)

Čaka poēzija iznirst no profānās valodas dzīlēm, precīzāk, valoda tiek atgriezta profānajā stāvoklī – uz ielas, krogā, haosā. (G. Berelis) (Iela, krogs, haoss tiek raksturots kā profānais stāvoklis.)

Raksturojums var izpausties kā nosaukšana citiem vārdiem jeb metaforisks apzīmējums:

Mēs dzīvojam laikmetā, kas atrodas Dieva pērtiķa, respektīvi, Velna vai Sātana, zīmē. (R. Mūks)

Tur ir tikai viena valoda – kailā patiesība. (Ē. Kūlis)

Bieži šādā veidā raksturo personu – teikumā minēts īpašvārds, kuram denotāta nav, un nosauktās personas raksturojums:

Beidzot arī nāca Aigars, gumijas stiepējs tāds, gurķis un garā diena .. (R. Ezera)

Viņš nelīdzinās Luciferam, šim slīpētajam kungam, kas staigā trīsstūra cepurē un sarkanos zābakos nedrīti rokā .. (Z. Mauriņa)

Ko es ar to gribu teikt? Ka pašu svarīgāko, šķiet, pateicis Umberto Eko, viens no šimbrīžam inteliģentākajiem Eiropas rakstniekiem. (Z. Skujiņš)

Par to, ka šādām vienībām papildu predikācija tiešām piemīt, liecina robežgadījumi ar izteicēju. Līdzīgu piemēru no tautasdziesmām min Arturs Ozols: *Iesim, meitas, sēnes lasīt! Redz še visi radi kopā: Saimniece – baravika, Vilniņi – saimnieki, Bērzlapiņas – jumpraviņas, Bisītes – vecas mātes, Daiļas meitas – rozenes, Jauni puiši – gailenes, Lāča purni – vagarīši, Meža sargi – mušmieri, Es pate – veca peka, Un tu – kunga pūpēdis.* „Varētu šādā kondominācijā saskatīt gan zināmu sinkrētismu un atzīt netiešā salīdzinājuma kondominācijā vienu no komponentiem par divkāršu TL-I, proti, par izteicēju un pielikumu.” (Ozols 1961, 296) Tālāk A. Ozols konstatē: „... nevaram atzīt pielikumu pēc cilmes par apzīmētāja paveidu, bet gan par izteicēja paveidu” (Ozols 1961, 297).

Savrupinātam pielikumam raksturīgo predikativitāti pastiprina raksturojamā vārda un raksturotājevārda distants novietojums teikumā:

Gērveļos gans bija no Kuldīgas, labs vīra gabals, liels pīpmanis.

Pielikuma un izteicēja sinkrētisms īpaši bieži parādās konsituatīvi saistītās teksta vienībās:

Jau atkal šis pilnmēness. Psihopātu, rakstnieku un nelaimīgu sieviešu bezspēcīgais arguments. (G. Repše) Izcelto vārdformu *arguments* varam vienlīdz pamatoti uzskatīt par izteicēju vai savrupinātu pielikumu.

Jādomā, ka arī nesavrupināts, tāpat kā savrupināts **pielikums** izsaka papildu predikāciju. Gan pielikums, gan tā raksturojamais vārds ir lietvārdi, turklāt tie ir koreferenti un dažkārt grūti nosakāms, kurš ir pielikums un kurš – raksturojamais

vārds. Nākamajos piemēros intonatīvi nodalīto izcelto vārdformu drīzāk vajadzētu uzskatīt par raksturojamo vārdu, nevis pielikumu:

*Tēva māsa, **Zane**, pilsētā bieži mēdza Indai aizrādīt.* (I. Grebзде)

*Tai pašā laikā viņš lieliski prata aizstāvēt savas idejas, kā to apliecināja viņa vairāk nekā desmit gadus ilgā diskusija ar otru gara titānu – **Albertu Einšteinu**.* (E. Siliņš)

Raksturojošas attieksmes starp paralēliem teikuma locekļiem saskatāmas arī tad, ja referenti ir abstrakti:

*Šeit atkal var novērot to pašu garīgās izkaisītības fenomenu, šoreiz savādākā skatījumā un vairāk avansējušā stadijā, proti, kā **tendenci** uz acumirkļīgumu vai tūlītējību.* (R. Mūks) (Tendence uz acumirkļīgumu vai tūlītējību tiek raksturota kā izkaisītības fenomēns.)

Kā bija redzams pēc piemēriem, paralēlu teikuma locekļu un to grupu lietošanas mērķis ir dziļās struktūras saspiešana virsējā, ko sastopam galvenokārt daiļliteratūrā un zinātnes valodā. Vairāku paralēlu teikuma locekļu grupu kombinējums daiļliteratūrā redzams nākamajā piemērā:

*.. pie lievenēm jau stāv mašīna – mazais, žiglais, kā zvirbulis pelēkais **gaziks**, nevis tas cauruļu un izpūtēju, piltuvju un bundžu **hibrīds**, tā koši krāsotā punainā un ragainā dzelzu **kaste**, tas automobilisma **brontozaurs**, **briesmonis** uz riteņiem – dezinfekcijas iekārta „**DUK**”.* (R. Ezera)

Tādējādi varam secināt, ka vairumā gadījumu starp paralēliem teikuma locekļiem ir **sekundāri predikatīvs** sintaktisks sakars. Paralēlo teikuma locekļu denotāti ir ietveršanas vai krustošanās attieksmēs. Sekundārā jeb papildu predikativitāte izpaužas dažādi gan atkarībā no sekundāri predikatīva komponenta vārdšķiras, gan vietas teikumā, gan teikuma intonācijas. Intonatīvi nodalīto jeb savrupināto teikuma locekļu un to grupu sekundārā predikativitāte ir īpašs papildu predikativitātes paveids.

Paralēlu teikuma locekļu analīze rada nepieciešamību padziļināti pētīt **sakārtojuma** sintaktisko sakaru – tā robežas ar sekundāro predikativitāti, kā arī sakārtotu vārdformu referentu jēdzieniskās attieksmes. **Korelatīvas attieksmes** zināmā mērā līdzinās sakārtojuma sakaram, tomēr to statuss sintaktisko sakaru aspektā vēl precizējams. Pagaidām, sekojot latviešu sintakses tradīcijai, varam uzskatīt, ka korelatīvās attieksmēs saistītas vārdformas teikumā ieņem vienu sintaktisko pozīciju, proti, veic viena teikuma locekļa funkciju.

Saīsinājumi

VPSV Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Literatūra

1. Beitiņa, Maigone. 1972. Par lietvārda nominatīva semantiku un sintaktiskajām funkcijām. *Valodniecības un literatūrzinātnes problēmas*. Rīga: Zvaigzne, 112–137.
2. Blinkena, Aina. 2009. *Latviešu interpunkcija*. Rīga: Zvaigzne ABC.

3. Bussmann, Hadumod. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
4. Freimane, Inta. 1984. Determinantu (situantu) problēma. *LPSR ZA Vēstis* 7, 55–66.
5. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
6. Kārklīšs, Jūlijs. 1964. Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkoku teikumos ar verbālu izteicēju. *Teikuma uzbūve*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 67–86.
7. Kārklīšs, Jūlijs. 1976a. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā. Izpētes aspekti. Diferenciālās pazīmes*. Liepāja.
8. Kārklīšs, Jūlijs. 1976b. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: LVU.
9. Lokmane, Ilze. 2000. Sekundārā predikativitāte teikumā un tekstā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 4. Liepāja: LiePA, 143–149.
10. Lokmane, Ilze. 2002. Sekundāri predikatīvs komponents kā teikuma loceklis. *Baltu filoloģija*. XI (1). Rīga: LU, 47–64.
11. Lokmane, Ilze. 2004. Savrupinājumi E. Fosnesa-Hansena romāna „Vēstījumi par sargāšanu” tulkojumā. *Valoda dažādu kultūru kontekstā XIV*. Daugavpils: DU, 42–48.
12. Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
13. Прияткина, Алла Ф. 1990. *Русский язык. Синтаксис осложненного предложения*. Москва: Высшая школа.
14. Шмелёв, Алексей Д. 2002. *Русский язык и внеязыковая действительность*. Москва: Языки славянской культуры.
15. Urževica, Skaidrīte. 2010. *Rokasgrāmata latviešu valodā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
16. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast.: Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
17. Вейхман, Григорий А. 2002. *Новый взгляд на синтаксис английского языка*. Москва: Издательство Астрель.

Summary

The article deals with typology of syntactic relations between parallel parts of sentence. The term *parallel parts of sentence* is used as a general notion including different syntactic units within a simple sentence: non-restrictive appositional constructions, coordinative word groups in relation to a generalizing superordinate word, as well as other units that have mostly been treated in punctuation overviews, however, they have not been investigated systematically from the point of view of syntactic relations. Nominal parallel parts of sentence are wholly or partly co-referential, therefore it seems reasonable to analyze realtions between denotata of the nouns.

According to reference and realtions of denotata, nominal parallel parts of sentence can be divided into three groups:

- 1 co-relation between the noun and a deictic word;
- 2 hyponymic relations;
- 3 characterization, which is always subjective and most clearly reveals the secondary predication.

From the point of view of syntactic relations, it must be admitted that in most cases parallel parts of sentence are in semi-predicative relation to one another.